

ניצנים מוקדמים של שיטת הרב עוזיאל בדיני המשפחה

אלימלך וסטרייך*

- א. קווים לדמותו של הרב עוזיאל
- ב. השתחררות הבעל באופן חד-צדדי כלפי אשתו (הלכת רא"ם)
- ג. טשטוש הגבולות בין המסורות העדתיות השונות
- ד. דחיית כלל ה'קים לי'
- ה. אימוץ הכלל האשכנזי
- ו. הגנה על מעמד האישה
- ז. הגנה על המשפחה
- ח. הגנת האינטרס הכללי והגורם הלאומי
- ט. יחס חיובי לערכי המערב
- י. סיכום

א. קווים לדמותו של הרב עוזיאל

מאמר זה מבקש לבדוק את שורשי עמדותיו של הרב עוזיאל בתחום המשפחה ובייחוד בתחום מעמד האישה בנישואין בפסק דין מוקדם, שנתן בעת כהונתו כרבה של סלונקי בשנים תרפ"א–תרפ"ב.¹ מחקרים שונים שהתפרסמו אודות משנתו ההלכתית ואודות עשייתו המשפטית של הרב עוזיאל, מצביעים בבירור על גישה החותרת לחיזוק מעמדה של האישה במסגרת הנישואין ומחוצה לה. אך, נחלקו הדעות לגבי תפיסת העולם, שעמדה ביסודה של העשייה המשפטית, ולגבי המשמעות שיש לייחס לדרכים שנקט להגשמת השינויים. היו שראו בכך אימוץ דפוס המשפחה האשכנזית מתוך הלך נפש של

* פרופ' חבר, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב. אני מודה למרכז-על ע"ש צגלה למחקר בינתחומי של המשפט על תמיכתם במחקר זה. תודתי למר אבי סתיו שסייע בידי במחקר ובהכנת המאמר.

1 משפטי עוזיאל, חלק שני, אבן העזר (תל-אביב חצר"ת–1938), סג. לעומת זאת, בנושא קליטת המוסד של בית דין לערעורים חלה התפתחות מעניינת בתפישת עולמו של הרב עוזיאל ובעמדתו ההלכתית. ראה על כך במאמרו החשוב והמקיף של ע' רדזינר, 'הרב עוזיאל, רבנות תל-אביב-יפו, ובית הדין הגדול לערעורים: סיפור בארבע מערכות', מחקרי משפט כא (תשס"ד) 129–243.

כניעה והתבטלות². מנגד, היו שראו ברב עוזיאל רב נאור ומתקדם המציג אלטרנטיבה ספרדית לשניות האשכנזית שבין אורתודוכסיה קנאית ומסתגרת מצד אחד ורפורמה מצד שני³. לעומתם סברתי, כי הרב עוזיאל פעל כאיש הלכה ספרדי שנשא על שכמו אחריות של אחד ממנהיגי הדור, ובשל החשיבות הרבה שנתן למשפחה המסורתית, ביקש לחזקה בגבולות האפשר במסגרת ההלכה תוך התקרבות לדגם ההלכתי האשכנזי⁴.

שורשיו של הרב עוזיאל נמצאים בעדה הספרדית שהעמידה מתוכה רבנים, מנהיגי ציבור במשך דורות רבים בירושלים ובמרכזים השונים של האימפריה העות'מאנית. הוא נולד בשנת תר"ם (1880) בירושלים לאחת המשפחות הספרדיות המיוחסות ביותר. אביו, ר' יוסף רפאל עוזיאל, היה אחד מאבות בתי הדין של מערכת השיפוט הרבנית הרשמית ואמו הייתה נצר למשפחת חזן המפוארת ורבת הרבנים⁵. כניסתו של הרב עוזיאל לפעילות בתחום הרבנות והדיינות היא אפוא, המשך טבעי למסורת המשפחתית והעדתית שבקרבה גדל והתפתח. אלא, שבניגוד לאבותיו, פעל הרב עוזיאל בעידן של שינויים מרחיקי-לכת ומהפכניים שלא היו כדוגמתם קודם לכן. תקופת רבנותו מתפרסת על שלוש תקופות עוקבות, שנבדלו מאוד זו מזו: שלהי התקופה העות'מאנית, עידן המנדט הבריטי ותקופת קום מדינת ישראל. בשלוש התקופות האלה השתנו בארץ ישראל סדרי עולם במישור הפוליטי, הציבורי והרבני, וכמו-כן נהפכו על כנם יחסי הכוחות בין העדות השונות: ספרדים, מזרחיים ואשכנזים, אשר לכל אחת מהן מסורות ייחודיות בנושאים מרכזיים בדיני המשפחה.

תקופת סלוניקי שייכת עדיין לתקופה הראשונה בפעילותו של הרב עוזיאל, התקופה

2 באופן מובהק הוביל הרב עובדיה יוסף קוו זה. ראה על כך בהרחבה א' וסטרייך, 'הגנת מעמד הנישואין של האישה היהודייה בישראל: מפגש בין מסורות משפטיות של עדות שונות', פלילים, ז [תשנ"ט–1998], (להלן: וסטרייך, מעמד הנישואין) 331–328 E. Westreich, "Levirate ; Marriage in the Era of the State of Israel: Ethnic Encounter and the Challenge of Modernity", *Israel Law Review* 37 [2003–2004] (forthcoming) (להלן: וסטרייך, ייבום במדינת ישראל). בעמדה זו תמך באופן נמרץ ר' ערוסי, התנגשות הדינים בפסיקת ההלכה הביני-עדתית בישראל – חיבור לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים, הוגש לסינט אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ז, עמ' 282–292.

3 מגמה זו מוביל צ' זוהר בכמה ממחקריו. ראה צבי זוהר, האירו פני המזרח, תל אביב, הקיבוץ המאוחד 2001, עמ' 237–284.

4 וסטרייך, מעמד הנישואין, עמ' 323; וסטרייך, ייבום במדינת ישראל, לעיל הערה 2.
5 סבה של אמו היה הרב חיים דוד חזן, שכינה כראשון לציון וחכם באשי בירושלים בין השנים תרכב-תרכ"ט. אביו של ח"ד חזן, ר' רפאל יוסף חזן, היה מגדולי חכמי ההלכה במרחב הספרדי ומחברם של ספרים חשובים ביותר בהלכה. הוא כיהן כרבה של איזמיר ובאחרית ימיו עלה לארץ ישראל וכיהן כרבה של חברון ולאחר מכן בתור ראשון לציון בירושלים בין השנים תקע"ג–תק"פ (1813–1820). קרובי משפחה של אבי אמו היו הרבנים אליהו חזן, רבה של אלכסנדריה, ור' י"מ חזן, רבה של רומא, שניהם דמויות יוצאות דופן בעולם ההלכה של המחצית השניה של המאה הי"ט שבלטו בערנות הרבה שגילו כלפי המתרחש בעולם המודרני וגילויים של יחס חיובי בסיסי כלפיהם.

העות'מאנית⁶. בשלב היסטורי זה הייתה קהילת סלוניקי עדיין קהילה ספרדית מובהקת הקשורה בטבורה לעולם הספרדי הישן, שהתגבש ברחבי האימפריה העות'מאנית, לאחר גירוש ספרד, במשך כמה מאות שנים. אלא, שקהילה זו, שנותקה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה מן האימפריה העות'מאנית המתפוררת, ניצבה על סף שינויים פנימיים וחיצוניים מרחיקי-לכת שעתידים היו להעביר מן העולם את הסדר היהודי הפנימי הישן, כמו גם את האימפריה העות'מאנית, שבמסגרתה הוא נוצר.

במרכזו של מאמר זה עומד פסק דין שנתן הרב עוזיאל בתקופה הנ"ל, שבו דחה הלכה שקבע הרב אליהו מזרחי, בעניין איכות ההגנה הניתנת לאישה נשואה מפני גירושין כפויים (להלן: הלכת הרא"ם)⁷. לאחר ניתוח מדוקדק של מסכת טיעונו והעמדות שנקט הרב עוזיאל, רואים, כי כבר בשלב מוקדם זה ניתן להצביע על החשיבות הרבה שהוא מייחס לגורמים הבאים: שטטוש הגורם העדתי ואחדות עם ישראל; רגישות גבוהה למעמדה של האישה במסגרת הנישואין והנחישות להטיב עמה ולשפרה; חיזוק המשפחה; ייחוס חשיבות לאינטרס הציבורי ולאינטרס הכללי; יחס חיובי לערכים מערביים. גורמים אלה יהיו בעלי חשיבות הולכת וגוברת בעשייתו המשפטית של הרב עוזיאל, בייחוד בתחום דיני משפחה, ואף יעוררו, ברבות הימים, תגובות-נגד חריפות מצד גורמים שמרניים.

אפתח בהצגת הלכת ר' אליהו מזרחי, שעמה התמודד הרב עוזיאל בפסק הדין.

ב. השתחררות הבעל באופן חד-צדדי מחיוביו כלפי אשתו (הלכת רא"ם)

סמוך לגירוש ספרד נדרש ראש הרבנים של האימפריה העות'מאנית, הרב אליהו מזרחי, לשאלה האם בידי הבעל הרשות להשתחרר מחיוביו כלפי אשתו מבלי לגרשה בפועל בטענה שהיא מאוסה בעיניו, ובלי שתהיה עילה מוכחת לגירושין⁸. ההוראה הבסיסית במשנה⁹ ובתלמוד¹⁰ שנתקבלה בקודקסים הגדולים¹¹, קבעה אמנם, כי האישה יוצאת לרצונה ושלא לרצונה. אלא, שבמהלך המחצית הראשונה של האלף השני לספירה נוצרו

6 העיר סלוניקי הייתה בשליטת האימפריה העות'מאנית במשך מאות בשנים ועברה לשליטת יוון רק בעקבות מלחמות הבלקן בשנים 1912–1913. ח' ארליך, מכוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה, חטיבה ד (הוצאת האוניברסיטה הפתוחה), עמ' 260–264.

7 על התמודדותו של הרב עוזיאל עם הלכת רא"ם בתקופה השנייה של רבנותו ראה א' וסטרייך, 'עשיית משפט בידי הרבנים הראשיים בתקופת המנדט', בתוך: מאה שנות ציונות דתית, כרך שני – היבטים היסטוריים (א' שגיא ודב שוורץ עורכים), רמת גן, תשס"ג (להלן: וסטרייך, עשיית משפט) עמ' 109–111.

8 שו"ת רא"ם, ל.

9 יבמות, יד, א; גיטין ט, י.

10 בבלי, גיטין, מט ע"ב.

11 רמב"ם, גירושין א, ב; טור ושו"ע, אע"ז, קיט, ו.

הגבלות משפטיות, שאסרו על האיש לגרש את אשתו בעל כורחה. הגבלה מעין זו נזכרת בתשובת הרא"ם, והיא מיוחסת על ידו ל"תקנת הקהילות" שמפרשים מאוחרים יותר קבעו, כדבר מובן מאליו, כי הדברים מכוונים לחרם דרבנו גרשום¹². בשאלה שהופנתה לרא"ם הוא נתבקש לחוות דעתו:

אם הוא רוצה לגרשה בטענת מאיס עלי, או שאר טענות שאינו נאמן בהן, והיא אינה רוצה להתגרש, ואינו יכול לגרשה מתקנת הקהילות, מה דינה במזונות חייב לזונה או לא?

תשובת הרא"ם הייתה ברורה וחד-משמעית:

מאחר שהוא רוצה לגרשה, ויש בידו לפי הדין לגרשה ברצונה ושלא ברצונה, אף על פי שמצד התקנה אינו יכול לגרשה בעל כורחה, מכל מקום לא יהיה חייב במזונותיה, מאחר שהעכוב הוא מצדה ולא מצדו¹³.

איש המבקש לגרש נפטר, אפוא, מחיובו לזון את אשתו חרף קיומה של תקנה האוסרת גירושין כפויים. עם זאת, יצטרך האיש להפקיד גט וכתובה כתנאי מוקדם להשתחררותו מחיובו, ולא די בהצהרתו בדבר מאיסות האישה. אך אין זו אלא נחמה פורתא לאישה, שכן למעשה, פסק הדין מסיג לאחור את מעמדה ומקרבו מאוד למצב הראשוני של דין התלמוד שאפשר גירושין כפויים של האישה. השוני שבין המצב לאחר פסיקת הרא"ם לבין המצב בתקופת התלמוד הוא שעתה נזקק האיש להפעלת אמצעי לחץ עקיפים כלפי אשתו כדי להשיג גירושין, והוא אינו יכול לאלצה במישרין להתגרש. אין ספק שאימוץ הוראה זו של הרא"ם מרוקן במידה רבה את ההישג המשפטי, שהשיגו עדות שונות במרוצת האלף השני לספירה בהגבלת כוחו של הבעל לגרש את אשתו בעל כורחה¹⁴. ראש וראשון להגבלות מקורו בחדר"ג, שפשט בקרב האשכנזים ובקרב מקצת הספרדים, או שבועת האיש להימנע מגירושין כפויים, שרווחה אצל קבוצה אחרת של ספרדים [להלן: שבועת הגירושין]¹⁵. מעתה, לא יוכל אמנם האיש לגרש את האישה בעל כורחה, אולם הוא יוכל להפעיל עליה לחץ כבד, שישלול ממנה את זכותה למזונות, תוך שהוא מותירה פעמים רבות ללא משענת כלכלית.

12 אבל ראה שו"ת ושב הכהן, סימן נה הנוקט שרא"ם התכוון לתקנה מקומית אך לא לחרם דרבנו גרשום.

13 שו"ת רא"ם, ל.

14 ראה להלן ליד הערה 30, דיון בהגנות אלה.

15 קיימת קבוצה שלישית היא הקבוצה המזרחית שלא הגבילה כלל את האיש מפני גירושין כפויים לא על ידי חדר"ג ולא על ידי תנייה בכתובה ושבועה. ראה וסטרייך, מעמד הנישואין, עמ' 275-277. ראה גם בפסק דינו של הרב עובדיה יוסף בעת שניהן כדיין בפתח תקווה ואשר התפרסמה לאחרונה בשו"ת יביע אומר, כרך ט (ירושלים, תשס"ב), חלק אע"ז, סימן כד (דף שצג ע"ב), המדווח על מסורת בבל ומרוקו כזו הלשון: "וכן העידו רבני בבל ומרוקו שמעולם לא נהגו איסור לגרש האשה בעל כורחה...".

דיון בתוקפה של הלכת הרא"ם המאפשרת לאיש להשתחרר מחיוביו כלפי אשתו, אם הוא מפקיד גט וכתובה בבית הדין, נמצא בפסק הדין הנ"ל של הרב עוזיאל, שניתן בעת שהותו בסלוניקי. זוהי גם אחת ההתייחסויות הראשונות של הרב עוזיאל לעניינים הנוגעים למעמד הנישואין של האישה, נושא שהעסיק אותו רבות במהלך תפקידיו הרבניים והציבוריים. הוא נשאל "בדין מורד על אשתו והשליש כתובה בבי"ד [בבית דין] אם נפטר הוא על ידי כך מחובת דמי מזונות לאשתו"¹⁶. לפי עדותו של הרב עוזיאל, "ראיתי בעיר ואם בישראל סלוניקי יע"א, שהדיינים נוהגים לפטור את הבעל ממזונות בטענת קים לי גם במקום שאין לו שום טענה מספקת לגרשה על פי הדין". לאמור, בקרב הדיינים בסלוניקי רווחה העמדה, שאפשר לאמץ את הלכת הרא"ם, ולו בתור טענת הגנה מסוג טענת "קים לי"¹⁷. בעמדה זו תמך ר' דוד פיפאנו, שכיהן כרבה של סלוניקי עד שנת תרנ"ט (1889) ולאחר מכן כרבה של סופיה ושל כל בולגריה עד שנת תרפ"ה (1925). וכך קבע:

"ומן האמור בזה אתה תדין דפטור הבעל ממזונות דלעבר ועתיד מאחר דמשעה ראשונה שעמד בדין הוא אמר שרוצה לגרשה... לפי ס' הרא"ם בח"א סי' ל' על מי שרוצה לגרש את אשתו באיזו טענה שאינו נאמן עליה והיא אינה רוצה ואינו יכול לגרשה בעל כורחה שאינו חייב במזונותיה והסכימו האחרונים שיכול לומר קים לי וכאשר אספתי בזה בספרי הקטן אבני האפור סי' ע"י"¹⁸.

לפי העמדה שרווחה בסלוניקי ובבלקן, יכול היה האיש להימנע בפועל מלזון את אשתו באופן שרירותי ללא קיומה של עילה מוכחת, אם הוא הפקיד גט וכתובה בבית הדין. בידי האישה לא נותר כוח משפטי כנגד, שבאמצעותו יכולה הייתה לגרום לכך, שהבעל ימשיך לשלם לה את מזונותיה.

מול העמדה שרווחה בפסיקה הספרדית בבלקן בכלל ובקרב דייני סלוניקי בפרט, יצא הרב עוזיאל למאבק נחוש תוך שימוש בטיעונים ותפיסות עולם החורגות מן המסגרת הצרה של פסק דין צר ונקודתי. תפיסה ראשונה היא תפיסת "אחדות ישראל", שתחילתה בטשטוש הגורם העדתי בפסיקה, ובכך נדון בפרק הבא.

ג. טשטוש הגבולות בין המסורות העדתיות השונות

"אחדות ישראל" הוא גורם בולט מאוד בפסיקה ההלכתית של הרב עוזיאל, והוא עושה שימוש מפורש בביטוי זה במסגרת כתיבתו ההלכתית. עניין זה הוא ייחודי לרב עוזיאל לעומת חכמי הלכה אחרים בני תקופתו, שהשימוש בביטוי זה אינו מצוי

16 לעיל, הערה 1.

17 בעניין טענת ה"קים לי" נדון להלן.

18 שו"ת נושא האפור סימן ג.

בכתבתם¹⁹, ואף לא מצאתי במאגר השו"ת שימוש בביטוי זה אצל חכמים מתקופות קדומות יותר²⁰. אפשר למצוא אצלו את הגישה הזו כבר בשנות הארבעים, בעת שדן בנושא הייבום במענה לשאלת הרב כשר, האם מותר לאשכנזים לייבם בישראל. לאורך כל הדיון בשאלה הוא נוקט גישה כללית לנושא ואינו מציין בפירושו את המוצא העדתי של נשוא השאלה ואת ההקשר העדתי של טיעונו ונימוקיו²¹. לשיא ביטוי הגיע הגורם "אחדות ישראל" בתקנות הרבנות הראשית בירושלים בשנת תש"י (1950) (להלן: חרם ירושלים), שהרב עוזיאל היה פעיל ביותר בהתקנתם. תקנות אלה קבעו דין אחיד לכל עדות ישראל בשני תחומים חשובים: האחד, איסור הפוליגמיה, והשני, ביטול למעשה של הייבום והעדפה כמעט מוחלטת של החליצה. בנימוקם לתקנה בעניין הייבום כותבים, בין היתר, מתקיני התקנה "ומשום דרכי שלום ואחדות במדינת ישראל שלא תהיה התורה כשתי תורות"²².

גם בעניינים הלכתיים לא משפטיים נקט הרב עוזיאל בעמדות, שהביאו להגברת האחדות בישראל ולהסרת המחיצות בין העדות. דוגמה בולטת לכך היא סוגיית איחוד המבטאים ואימוץ ההברה הספרדית בידי כל העדות בישראל, שהעסיק מאוד את התנועה הלאומית בארץ ישראל. בניגוד גמור לרב קוק, המזוהה ביותר עם התנועה הציונית, ואשר התנגד בתוקף לשינוי המבטא בתפילה של התימנים ושל האשכנזים, קבע הרב עוזיאל, כי ראוי ורצוי לשנות את המבטא כדי ליצור אחדות בקרב העם²³. כך נקט גם בנושא הלכתי לא משפטי, שיש לו השלכות ציבוריות מרחיקות לכת. בעניין קביעת קו התאריך לגבי קביעת איזהו יום השבת או יום החג, הוא נימק את עמדתו בדברים הבאים:

"וכל המשנה בזה הוא מפר אחדות התורה ואחדות ישראל ומכשיל את ישראל באיסורי כרת של אכילת חמץ ומניעת הצום של יום הכיפורים ובטול כל מצות המועדים כולם"²⁴.

אך גם לגבי נושא שהוא ריטואלי מובהק ושאין בו סכנה של ממש ליצירת שבר באחדות העם היהודי, הוא העדיף את אחדות הדין על פני הגיוון והריבוי. בעניין

19 בכתבי חכמים אחדים מופיע ביטוי זה, ראה למשל שו"ת יביע אומר, ו, אע"ז, יד, וכן אצל המהדיר של שו"ת היכל יצחק, אע"ז, חלק א, ה. אלא שמדובר שם בציטטה מתוך תקנת הייבום של חרם ירושלים, שנוכחותו של הרב עוזיאל ביצירתה הייתה מרכזית כך שיתכן מאוד שהוא מקור הביטוי שם. ראה להלן ליד הערה 22.

20 אינני טוען שמושג אחדות ישראל לא קיים בתור גורם בהלכה בצורה זו או אחרת. טענתי היא שביטוי זה – אחדות ישראל – מופיעה בצורה מפורשת וגלויה אצל הרב עוזיאל בלבד.

21 בעניין זה ראה מאמרי 'ייבום במדינת ישראל', לעיל הערה 2. טשטוש זה של ההקשר העדתי זכה לביקורת נוקבת מצדו של הרב עובדיה יוסף. ראה במאמרי, שם.

22 ב"צ שרשבסקי, דיני המשפחה בישראל (מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תשנ"ג), 452 וראה בהרחבה מאמרי, מעמד הנישואין, לעיל הערה 2, עמ' 320–322.

23 פסקי עוזיאל, בשאלות הזמן סימן א.

24 שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן סימן כא (ההדגשה שלי).

נענועי לולב בתפילת הלל בסוכות התנגד הרב עוזיאל למנהגים שונים בבית הכנסת בנימוק:

"...צוה עלינו לקיים ולהבליט בכל מצבנו ועבודתנו לצור ישענו אחדות עם ישראל ותורתו, שבה מתפאר בעמו"²⁵.

גם בכתבים שאינם בעלי אופי הלכתי, עולה מוטיב זה של אחדות ישראל שוב ושוב. תוך הדגשה מפורשת, כי יש לחתור לביטול החיץ שבין שתי העדות.

"בראש כל עבודותינו עומדת שאלת הכינוס והריכוז שמהם יוצר המוסד האוטוריטי כדוגמת כנסת הגדולה בתקופת עזרא ונחמיה. אמנם עדין לא הגיעה השעה לכנוס רבני עולמי... אבל נתכונן לכך כדי להיות מוכנים לשעת הכושר הראשונה."²⁶

ברוח זו תפס הרב עוזיאל את תפקידיו הרבניים בהיותו רב ראשי בתל אביב-יפו ורב ראשי לישראל, ולמרות שנבחר לכהן בתפקיד הרב הספרדי, הוא לא ראה עצמו נציג העדה הספרדית בלבד אלא רבם של היהודים כולם.

"דיברו כאן על ספרדיות ואשכנזיות. אין אני מבין הבדלים אלו. לא מדינת ספרד ולא מדינת אשכנז נתנו לנו גדולי ישראל, אלא תורתנו הקדושה... כל דעתי נתונה לאחדות האומה. שאיפתי היא, שקרעים בלתי טבעיים שנוצרו על כורחנו באשמת הפיזור הגלותי, יתאחו מחדש, וכולנו נשוב למקורנו האחד. שונא אני בתכלית שנאה את הפירוד. מגנה אני בתכלית הגנאי כל פירוד, ובייחוד כשהוא נעשה תחת מסוה הדת. אולם יחד עם זה יש להבדיל בין התאחדות לבין התבטלות."²⁷

מגמה זו של טשטוש השוני העדתי ושל גיבוש נורמה משפטית אחידה פחות או יותר לאשכנזים ולספרדים בולטת בתשובה זו העוסקת בשאלת תוקפה של הלכת הרא"ם. כבר בתחילת תשובתו בנוגע לתוקפה של הלכת רא"ם מציג הרב עוזיאל שלוש גישות: שתי גישות המנוגדות זו מזו ושלישית המצויה בתווך ביניהן. תמיכה מלאה ברא"ם תמך ר' יואל סירקיש הידוע בכינויו הב"ח, שפעל בפולין במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה. מולו מציג הרב עוזיאל את ר' מאיר פוזנר (בעל 'בית מאיר') ור' יהושע אורנשטיין (בעל 'ישועות יעקב'), מגדולי חכמי פולין בסוף המאה השמונה-עשרה

25 שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן, סימן ב. ההדגשה שלי.

26 ראו נאום הפתיחה באסיפת רבני ארץ ישראל בירושלים תרע"ט בתוך: ב"צ עוזיאל, מכמני עוזיאל, עמ' של.

27 ראו דברים שאמר במסיבה לכבוד יובל החמישים שאירגנו לו עיריית תל-אביב וגורמים נוספים הובאו אצל ש' דון יחיא, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל – חייו ומשנתו (ההסתדרות הציונית, ירושלים, תשט"ו) עמ' 125.

ובתחילת המאה התשע-עשרה, שדחו לחלוטין את עמדת הרא"ם להלכה ולמעשה. בתוך מציג הוא את עמדתם של שלושה חכמים, שפעלו במאה השבע-עשרה: ר' חיים בנבנשתי ('כנסת הגדולה'), רבה של איזמיר ברבע השני של המאה, ר' אהרון פרחיה ('פרח מטה אהרון'), מרבני סלוניקי, ור' משה לימא ('חלקת מחוקק'), שפעל בפולין באמצע המאה. הללו דחו באופן תאורטי את עמדתו של הרא"ם, אך למעשה קיימו אותה בתור טענת "קים לי", לאמור בידי הנתבע יש אפשרות לטעון, כי הוא נוקט כדעת הרא"ם, ולכן אי-אפשר להוציא ממנו ממון בניגוד לעמדתו.

בהצגת הדברים לא ציין הרב עוזיאל את מוצאם של החכמים, שנקטו בעמדות השונות, ומבחינתו הדברים נראים כבלתי-תלויים לחלוטין בהקשר העדתי. אכן, על פניה מלמדת התפלגות התמיכה בגישות השונות, שהגורם העדתי הוא חסר-משמעות; שהרי אפשר למצוא חכמים אשכנזים בקרב כל אחת משלושת הגישות: גישה המקבלת לגמרי את גישת הרא"ם, גישה הדוחה אותה באופן מוחלט, וזו שמקבלת למעשה ודוחה אותה להלכה. וכאן המקום לשאול האם באמת כך הייתה התפלגות העמדות בקרב חכמי ההלכה בדורות שבין הרא"ם לבין הרב עוזיאל? עיון במקורות שונים מלמד, כי תמיכה בגישת הרא"ם או התנגדות לה תלויה באופן ברור במסורת העדתית של החכם הפוסק²⁸. ברור, שחכמים אשכנזים מסתייגים ברובם מהלכת הרא"ם, ואם הם מוכנים לקבלה, הרי שזה רק במקרה שלאיש יש אמתלה מבוררת לטענתו, כי אשתו מאוסה עליו, וקרובה אמתלה זו, כשלעצמה, כדי להעמיד עילת תביעה לגירושין. לעומת זאת, חכמים ספרדים, ויותר מכך מזרחיים, נוטים יותר לקבל את הלכת הרא"ם. בכל מקרה ברור, שיש תמיכה רבה יותר להלכת הרא"ם בקרב רבנים ספרדים ומזרחיים מאשר בקרב רבנים אשכנזיים. עם זאת, יכול היה הרב עוזיאל למצוא תמיכה בגישה הדוחה את הלכת הרא"ם בתוך קהיליית הרבנים הספרדים אצל סבו זקנו הרב יוסף רפאל חזן. בחיבורו הגדול והמקיף "חקרי לב" הוא נקט, שיש לדחות את הלכת הרא"ם באופן דומה לגישה האשכנזית המרכזית²⁹.

עניין נוסף שמעמעם נוכחות הגורם העדתי הוא האופן שבו מוצגת גישותיהם של החכמים הספרדים, ר' חיים בנבנשתי ור' אהרון. כפי שהדברים מוצגים בתשובת הרא"ם, הרי שגישה זו היא גישת ביניים הדוחה להלכה את עמדת הרא"ם, אך למעשה מקבלת אותה בשל טענת "קים לי" "כל זמן שלא תפסה האשה למזונותיה". לאמור, אם תפוס האשה פיזית את רכושו של הבעל, כי אז היא תוכל לטעון "קים לי", כעמדת החולקים על הרא"ם, ותזכה בתביעתה למזונות. לעומת זאת, אם יתפוס האיש פיזית את רכושו, כי אז הוא יוכל לטעון "קים לי" כרא"ם, והאשה לא תוכל להוציא

28 אני מסתמך כאן בעיקר על הרשימה שמופיעה בפסק דינו של הרב עובדיה יוסף, לעיל הערה 15. פסק דין זה כמו פסקיו ותשובותיו האחרים הוא בעל אופי אנציקלופדי ורובם ככולם של המקורות הנוגעים לנושא נזכרים בה.

29 חלק אע"ז, סימן לד. חכמים ספרדיים נוספים נזכרים בתשובתו של הרב עובדיה יוסף, שם, סעיף ב.

ממנו ממון לצורך מזונותיה. לפי זה, לכאורה, טענת ה"קים לי" שקולה היא, ופעמים היא פועלת לטובת האיש ופעמים פועלת לטובת האישה. אלא, שבחברה מסורתית רכשו של הבעל נמצא ברוב המקרים בשליטתו המוחלטת, ובוודאי שהאישה אינה שולטת בנכסים בהיקף שעשוי להספיק לצרכיה לטווח ארוך. בעל החפץ להיפטר מאישתו ויודע כי לא עומדת לרשותו עילה מוגדרת, אלא רק טענת "קים לי" מכוח שיטת רא"ם, ידאג להתארגן כך ששום רכוש מרכושו לא יגיע לאישה בטרם יפתח בהליכים. התוצאה הממשית היא שעמדה זו של ר' חיים בנכשתי מאפשרת, למעשה, לאיש לחמוק מחיוביו כלפי האישה שמאס בה, בלא עילה מכוח הלכת הרא"ם. נמצא, שברשימת חכמי ההלכה, אשר הציג הרב עוזיאל, כל החכמים השייכים למסורת הספרדית אימצו את עמדת הרא"ם או קרוב לכך, ואפשרו לאיש להשתחרר באופן חד-צדדי מחיוביו כלפי אשתו.

בדרך דומה של טשטוש הגורם העדתי נקט הרב עוזיאל בהתייחסו להגנה, שעמה התעמתה הלכת הרא"ם. שתי הגנות שונות מפני גירושין כפויים של האישה אנו מוצאים במסורת ההלכתית באלף השני לספירה. הגנה אחת המפורסמת ביותר ידועה בתור חרם דרבנו גרשום מאור הגולה (חדר"ג)³⁰. ההגנה השנייה מורכבת משני חלקים, שכנראה היו צמודים בפועל: התחייבות החתן בכתובה, שלא לגרש אישה בעל כורחה, ושבועה שנשבע החתן בסמוך לחתונתו, ובה הוא התחייב לקיים התחייבות זו שלא לגרש את האישה בעל כורחה³¹. ההגנה הראשונה של חדר"ג רווחה ללא סייג בקרב האשכנזים בארץ מוצאם אשכנז וצרפת, ולאחר מכן בקרב היהודים בכל רחבי פולין ומזרח אירופה וכן בארצות ההגירה החדשות שבעולם החדש³². היו גם זרמים במסורת הספרדית שאימצו תקנה זו של חדר"ג ושביטוי ראשון נתן לכך ר' נסים מגירונדי בספרד במאה ה"י"³³. גישה זו בקרב פוסקים ספרדים טרם נחקרה באופן יסודי ולא ידוע אם פשטה באזורים מוגדרים ומסוימים³⁴. ההגנה השנייה המורכבת מהתחייבות חוזית ומשבועה, רווחה בסביבה הלא אשכנזית, ויש לשער שבעיקר רווחה בקרב הספרדים שבבלקן³⁵.

על אף תלותן של ההגנות בגורם העדתי אין לכך שום ביטוי בתשובתו של הרב

30 על תקנת רגמ"ה נגד גירושי אישה על כורחה ראה א' וסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי – מסע בין מסורות (ירושלים, תשס"ב), 64–65; אנציקלופדיה תלמודית, יז, תשסז; L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*², New York 1964 pp. 139–147.

31 נושא זה של הגבלת גירושי אישה על כורחה מכוח תנייה בכתובה ושבועה טרם נחקר באופן מקיף וממצה. יודעים אנו כי היו מקומות שבהם רווח הנוהג להשתמש בהגבלות אלה, ראה למשל על מנהג קושטא, להלן ליד הערה 36, בציטוט מתוך דברי ר' חיים בנכשתי.

32 וסטרייך, לעיל הערה 30, 97–99.

33 שם, 169–171.

34 ריכוז מקורות והצגת העמדות השונות הקיימות בקרב חכמים במסורת הספרדית והמזרחית ראה בתשובת הרב עובדיה יוסף, לעיל הערה 15.

35 ראה לעיל הערה 31. אציין שבטופסי הכתובות הספרדיות שמפיצה הרבנות הרשמית יש תנייה שלא לשאת אישה אחרת אך אין תנייה שלא לגרש אישה על כורחה.

עוזיאל, אדרבא הרושם הוא שהרב מטשטש עובדה זו. לאחר שהציג את העמדות השונות ואת התוצאות הקשות לגבי האישה בעקבות שיטת רא"ם, וכן את הביקורת הרווחת שמתחו חכמי ההלכה על ראיית הרא"ם, הוסיף הרב עוזיאל את הביקורת הבאה הנוגעת למניע לתקנה. עמדתו היא "שתקנה זאת שלא יגרשנה בעל כרחיה, שאף על פי שהרא"ם כתב שנתקנה לטובת האשה, לעניות דעתי נראה שיש בתקנה זו טובה דידיה". התקנה הנזכרת כאן היא התקנה המובאת בדברי הרא"ם, שלגביה קבע הרא"ם את הוראתו. ומהי תקנה זו, שנועדה לדעת הרב עוזיאל גם לטובת האישה? על כך הוא ממשך ומפרט "ועל ידי חרם רבנו גרשום מאור הגולה או שבועה שלא יגרשנה בעל כורחה...". שני מקורות משפטיים אלה שמקורם במסורות עדתיות שונות, שקולים הם בעיניו זה לזה וחוסים תחת ההגדרה הכללית של תקנה נגד גירושי אישה בעל כורחה.

על דפוס זה של הצגת הדברים, שלפיהם חדר"ג נגד גירושי אישה בעל כורחה שקול לשבועה, שלא לגרש אישה בעל כורחה, חוזר הרב עוזיאל עוד כמה פעמים בהמשך הדברים. בהעלאתו טענה נוספת נגד הלכת הרא"ם, שלפיה חיוב המזונות הוא חלק בלתי־נפרד מן ההתחייבות, שלא לגרש אישה בעל כורחה, הוא כותב "דשבועה שלא יגרשנה בעל כורחה או חרמ"ה הרי שהיא כוללת במוכנה שיתחייב גם במזונותיה...". לדפוס זה של הצגת השקילות הוא שב בפסקה האחרונה של תשובתו, שבה הוא מתייחס למצבים, שבהם "הדין נותן לגרשה... וגם על פי פסק בית דין", שאז כן יהיה אפשר לנהוג לפי הלכת הרא"ם, וזאת משום שאז "לא גזר רגמ"ה בכגון זה או שאדעתא דהכי לא נשבע".

חשוב לציין, כי הזיהוי בין חדר"ג והשבועה שלא לגרש אישה בעל כורחה לעניין איתחולת הלכת הרא"ם, אינו המצאה של הרב עוזיאל. קדם לו ר' חיים בנבנישתי, רבה של איזמיר בשליש השני של המאה השבע־עשרה. בחיבורו המפורסם 'כנסת הגדולה' בפרק ע"ז הדין במורד ובמורדת, הוא מתייחס לדברי אחד הפוסקים, כי בעל שמורד באשתו, אם רוצה הוא לגרשה, רשאי לעשות כן, רק אם הוא נותן לה את כתובתה. על כך מוסיף ר' חיים בנבנישתי:

"ונראה לי דהיינו דווקא במקום שלא קבלו עליהם חרם רגמ"ה, שלא לגרש אשה בעל כורחה, וגם לא נשבע על כך כמו שנוהגים פה קושטא לכתוב בכתובה ונשבע שלא ישא אישה אחרת עליה בחייה ושלא יגרשנה [אלא] ברשות בית דין, אבל במקום שנוהגים בחרם רגמ"ה או שנשבע על כך, אם רוצה לגרש ולתת לה כתובה, אין שומעין לו דיש לחוש, שמא רוצה לגרשה ויודע שאינו יכול לגרשה או לישא אחרת עליה מחמת חרם רגמ"ה או מחמת השבועה ומורד על אשתו כדי לגרשה; ובתשובה שהשבתי להר"ר חיים פיניאיה שנת התכ"א כתבתי ראייה לזה והיא בסימן פה"³⁶.

36 כנסת הגדולה, חלק אבן העזר, עז, הגהות הטור, אות ג. יש לשים לב שאצל הרב עוזיאל בתשובה

ר' חיים בנבנישתי משווה אפוא בין חדר"ג לבין השבועה³⁷, אלא שאצל הרב עוזיאל ההשוואה בין חדר"ג לבין השבועה היא כאמור אינטנסיבית הרבה יותר וחוזרת על עצמה מספר פעמים ובכמה עניינים.

האחדת הדין שנתפלג בעקבות התפתחותן של מסורות עדתיות, ניכרת בבירור בפרק זה, הן באופן הצגת עמדותיהם של החכמים והן בהצגת המקור המשפטי שמשמש להגנת האישה. מגמה זו תלך ותתעצם במשנתו ההלכתית של הרב עוזיאל ואף תזכה לניסוח אידאולוגי מטא הלכתי, כפי שהצגנו בתחילתו של פרק זה.

ד. דחיית כלל ה'קים לי'

שטוש הפילוג העדתי היה נדבך חשוב במשנתו של הרב עוזיאל בדרך לאימוץ הלכה למעשה של הדגם האשכנזי בסוגיה זו של הלכת הרא"ם ובנושאים חשובים אחרים בתחום מעמד הנישואין של האישה. אלא שבדרך להשגת יעד זה נדרש הרב עוזיאל להתגבר על משוכה נוספת שהיא הלכת ה'קים לי'. פרושה של טענת ה'קים לי' הוא: שבכל מקרה של מחלוקת בין פוסקים שלא הוכרעה, יכול כל צד לטעון בבית הדין, כי הוא מקבל את עמדת פוסק מסוים התומכת בעמדתו. התוצאה המעשית היא שהצד הנתבע יזכה תמיד בדין, וזאת משום שהתובע לא יוכל להצליח להרים את הנטל המוטל על שכמו ולהוכיח, הדין תומך בעמדתו. טענת ה'קים לי' החלה רווחת בסביבות המאה החמש-עשרה, והיא הלכה והתעצמה ברבות השנים³⁸.

ברור לגמרי, שטענת ה'קים לי' הייתה מכשול של ממש לתפיסתו ההלכתית של הרב עוזיאל, ובייחוד אמורים הדברים בתחום מעמד האישה בנישואין. כאן קיבלו ההבדלים העמוקים שבין המסורות החברתיות והמשפטיות של העדות השונות תמיכה וגיבוי מסיביים מחכמי הלכה חשובים וכולטים. אם תמשיך הלכת ה'קים לי' לעמוד על כנה, הרי אז כמעט שאין אפשרות לחולל שינויים בתחום זה ובייחוד לא בקרב

הציון הוא שגוי כנה"ג סי' ע"ה הגהות הטור ס"ק ה. ראה גם תשובתו של ר' חיים בנבנישתי בתשובות בעי חיי חו"מ סי' י"ז.

37 נושא זה של השוואה בין חדר"ג לשבועת המונגמיה או השבועה שלא לגרש אשה על כרחא עלתה פעמים רבות בפסיקה בהקשרים שונים. ראה שפע מקורות ונושאים בתיק מס' /אלפיים חמש מאות חמישים ותשע/ ל"ה בבית הדין הרבני האזורי תל – אייב – יפו בפני כב' הדיינים: הרבנים ש' טנא – אב"ד, א' הורביץ, נ' בן – שמעון, פסקי דין רבניים חלק יא פס"ד בעמוד 4. אלא ששם ההתמקדות היא נקודתית בעניין מסוים ולא נעשית השוואה המשפטית את ההבדלים בין השניים כפי שעושה הרב עוזיאל כאן.

38 לעניין טענת ה'קים לי' ראה מ' אלון, המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו (ירושלים, תשנ"ב, מהדורה שלישית מורחבת ומתוקנת), עמ' 1062–1063. ח' בן מנחם, 'טענת – לקראת ניתוח יוריספודנטי', שנתון המשפט העברי ו-1 (תשל"ט–תש"ס) 46. ריכוז מקורות בנושא טענת ומעמד השולחן ערוך, ראה: המחלוקת בהלכה, חלק ראשון – מקורות (ח' בן מנחם, נתן הכט, שי וזנר עורכים, ירושלים, תשנ"ב), עמ' 519–524.

עדות שמעמד האישה לפי שיטתן היה פגיע. אך לא רק בתחום הגנת מעמד הנישואין, כי אם גם בכל תחומי המשפט גוזרת הלכת ה"קים לי" שיתוק ומכניסה יסוד אנרכיסטי אל תוך המערכת המשפטית. כך למשל, בעניין ההתחייבות בדבר שאינו קצוב, שהוא אחד הנושאים שלגביהם הורה הרב עוזיאל, שאין לטעון טענת "קים לי"³⁹; בניגוד לעמדה החולקת שלימים נקט בה הרב עובדיה יוסף.

אחת הדוקטרינות שעמן יעשה הרב עוזיאל שימוש כדי לרסן את הלכת ה"קים לי", היא הדוקטרינה של מנהג בתי הדין. אלא שבזמן ובמקום שבו נמצא היה הרב עוזיאל בעת מתן פסק הדין בעניין זה של הלכת הרא"ם, אי-אפשר היה לעשות שימוש בדוקטרינה זו. שכן כאמור, מנהג בתי הדין בסלוניקי היה לאמץ למעשה את הלכת הרא"ם מכוח דוקטרינת ה"קים לי", ועמדה זו זכתה בהסכמת הרב דוד פיפאנו, קודמו של הרב עוזיאל בתפקיד רבה של סלוניקי. למרות זאת דחה למעשה הרב עוזיאל את טענת ה"קים לי" שהעלו דייני סלוניקי, והכריע בניגוד עקרוני לרא"ם וגם בניגוד לאלה הנוקטים שאפשר לטעון "קים לי" כמותו. אלא, שהרב עוזיאל לא נתן נימוקים להתעלמותו מהלכת ה"קים לי" המושרשת ביותר בהלכה בכלל ובמסורת הספרדית בפרט. אכן, בשל עמדה זו המתעלמת מן הלכת ה"קים לי" והעומדת בניגוד לגישה שנקטו פוסקים רבים, מתח עליו הרב עובדיה יוסף ביקורת⁴⁰. לימים, כשישב בבית הדין הרבני הגדול, בתוקף תפקידו כרב ראשי, טען הרב עוזיאל ביחד עם עמיתו הגדול הרב הרצוג, כי "בזמננו אנו נהגו כל בתי-דין בישראל שלא כדעת הרא"ם, אם לא במקום שמן הדין חייב לגרשה, כגון עוברת על דת משה ויהודית או שרשאי לגרשה כגון נשתטת וכדומה לה", ומכוח טיעון זה דחו את הלכת הרא"ם. אלא שבמקרה של סלוניקי דווקא תמך מנהג בתי הדין בהלכת הרא"ם, כך ששימוש בדוקטרינה זו לנטרול הלכת ה"קים לי" לא היה בגדר האפשר. לא נותר, אפוא, לרב עוזיאל אלא להתבסס על עקרונות-על, שנראו בעיניו ראויים להנחות את הפוסק בהכרעתו בסוגיה זו של כפיית האישה לגירושין. בעקרונות אלה נדון בפרקים הבאים.

ה. אימוץ הכלל האשכנזי

דחיית הרב עוזיאל את הלכת הרא"ם מתיישבת עם הזרם המרכזי במסורת האשכנזית, שדחה את הלכת רא"ם אם לבעל לא הייתה טענה מבוררת, הגם שכאמור, הרב עוזיאל אינו מייחס עמדה זו למסורת האשכנזית דווקא ואולי הדהדה בלבו העמדה, שנקט סבו זקנו, ר' יוסף רפאל חזן, שדחה את הלכת הרא"ם⁴¹. עם זאת, הוא מצייץ

39 אוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לא"י, עמ' קמח וראה על כך בהרחבה וסטרייך, עשיית משפט, לעיל הערה 7, עמ' 104–106.

40 שו"ת יביע אומר, לעיל הערה 15, סעיף ב.

41 לעיל ליד הערה 29.

בפירוש, שהוא מכריע בניגוד לנוהג המקומי בסלוניקי שלפי עדות שלו עצמו "ראיתי בעיר ואם סלוניקי שהדיינים נוהגים לפטור את הבעל ממזונות בטענת קים לי גם במקום שאין לו שום טענה מספקת לגרשה על פי הדין". כמו-כן הוא מפנה לחיבורו של הרב דוד פיפאנו, רבה הראשי של בולגריה, שאותו הוא מכנה ידידי, שאף הוא נקט כפי המנהג בסלוניקי, שבה כיהן הרב פיפאנו קודם לרב עוזיאל. יוצא מכך שבאחת הערים המרכזיות של העדה הספרדית סלוניקי נקטו בימי הרב עוזיאל בפירוש כרא"ם, וכן נקט גדול החכמים הספרדיים בכלקן בראשית המאה העשרים, הרב פיפאנו.

אמנם, מצאנו מקורות אשכנזיים שניאותו להסתמך על הלכת הרא"ם, אך המשותף לכולם, כי לבעל הייתה עילה טובה למדיי, אמתלה מבוררת בלשון המקורות, גם אם היא לא התגבשה לגמרי בתור עילה עצמאית. במקרה כזה, אם טען הבעל שאשתו מאוסה עליו, צירפו את הלכת רא"ם לאמתלה המבוררת והתירו לו להפקיד גט וכתובה ולהשתחרר מהגנת חדר"ג או השבועות⁴². לפיכך, אפשר להציג את עמדת חכמי ההלכה בנושא זה כחוצה מסורות ועדות, כפי שעולה הרושם מדברי הרב עוזיאל. אולם בפועל ברור, שעמדת המסורת האשכנזית הייתה קשוחה לאין שיעור לגבי אימוץ הלכת הרא"ם לעומת עמדת המסורת הספרדית. בייחוד נכונים הדברים לאור העמדה הנחרצת, שנקט ר' משה סופר, מגדולי חכמי ההלכה שהשפעתם מכרעת עד ימינו אלה, בהונגריה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. וכך כתב:

"ומ"מ [ומכל מקום] לדינא נ"ל [נראה לי], שאם לא גזר רגמ"ה על ככה, ראוי לגזור עתה, כי הדור פרוץ בעו"ה [בעוונותינו הרבים], וכל אדם יעשה כן, ואי לא יהבי ל' אחריני ילך שובב בדרך לבו כמו בדורות הללו בעו"ה [בעוונותינו הרבים], ונהי שאין בידינו לגזור גזרות חדשות מ"מ [מכל מקום]; הלא מהרי"ק אסר וח"מ [וחלקת מחוקק] הסכים על ידו א"כ [אם כן] לא יהי ידינו ללמוד להקל ולטעון"⁴³.

וכן ראוי להציג דברים, שנמסרו בשמו של החכם צבי, מגדולי חכמי ההלכה האשכנזים במאה השמונה-עשרה במאסף פתחי תשובה:

"ואבותינו ספרו לנו מזקיני הגאון חכם צבי ז"ל, שפעם אחת אירע בימיו, שמורה אחד הורה כדעת הרא"ם, והוא ז"ל חלק וסתר דינו אחר מעשה וכפה את הבעל, שיתן לאשתו מזונותיה בשלמות"⁴⁴.

התמונה העולה מן המקורות הללו היא שחכמי הלכה אשכנזיים מרכזיים במאה השמונה-עשרה ובמאה התשע-עשרה פסקו הלכה למעשה בניגוד להלכת הרא"ם.

42 ראה מקורות הנזכרים בתשובת הרב עוזיאל עצמו ובפד"ר, שם.

43 שו"ת חתם סופר חלק ה – השמטות סימן קצח.

44 בפתחי תשובה, אבן העזר, סימן עז סעיף קב בשם ר' יעקב משולם אורנשטיין מחבר "ישועות יעקב" ואב"ד לבוב שבגליציה.

בדרך זו נקט הרב עוזיאל בשבתו בבית הדין הגבוה לערעורים כנשיא המותב ביחד עם הרב הראשי אי"ה הרצוג ועם הרב יוסף הלוי. נדון שם מקרה, שבו הבעל תבע לגרש את אשתו בשל היותה עצבנית ונוהגת לביישו בפני ילדיו, ופירושו של דבר, שלא עמדה לרשותו עילה משפטית מוצקה להצדיק את גירושו. בית הדין הרבני האזורי נענה לתביעת הבעל ופסק שהאישה צריכה להתגרש, ואם תסרב הרי שהאישה יפקיד בבית הדין גט וכתובה וישתחרר מחיוביו כלפיה ובכלל זה מחובת המזונות. הרב עוזיאל וחבריו ביטלו את פסק הדין האזורי וקבעו, כי בנסיבות אלה לא עומדת לאיש שום עילה לגרש את אשתו, ואף ספרדים ומזרחיים אינם רשאים לגרש אישה בעל כורחה בהיעדר עילה. אשר להלכת הרא"ם, המאפשרת לאיש להפקיד גט וכתובה גם ללא עילה ולהשתחרר מחיובו לזון את אשתו, מפנה פסק הדין לתשובה זו, שאנו דנים בה ומוסיף את הדברים הבאים:

ונוסף לכל זה, יש לשים לב לעובדה, שבזמננו אנו נהגו כל בתי-דין בישראל שלא כדעת הרא"ם, אם לא במקום שמן הדין חייב לגרשה, כגון עוברת על דת משה ויהודית, או שרשאי לגרשה, כגון נשתטית וכדומה לה. וככה שורת הדין מחייבת בזמננו זה, שאם לא כן לא הנחת בת לאברהם אבינו, שכל איש ימצא איזו תואנה ואמתלה שהיא, או יתן עיניו באחרת, והוא ישליש כתובת אשתו בבית-דין ויפטר ממזונותיה, ועל ידי כך יכריח אותה לקבל גטה.

העמדה שנקט, אפוא, הרב עוזיאל בשלבים המוקדמים בסלוניקי הדוחה את הלכת הרא"ם, הופכת להיות לעמדת בית הדין הגדול לערעורים, ובתוקף זה מחייבת את כל מערכת בתי הדין הרבניים האזוריים. רק אם לרשות הבעל תעמוד עילה משפטית מוצקה המתירה עקרונית את גירושי האישה, אפשר להסתמך על הלכת הרא"ם כדי לפסוק פירוד בלבד, אך לא גירושין בכפייה וכן לבטל את חיוביו של האיש כלפי האישה ובראשם חיוב המזונות. כך כפי שראינו, נקטו גם פוסקים אשכנזיים רבים. הגישה הזו הבוחרת להשתמש בהלכת הרא"ם, רק במקום שעקרונית מוצדק לחייב את האישה בגירושין, לא נמצאה בפירוש בתקופה הקדומה של הרב עוזיאל ככהנו כרבה של סלוניקי. עם זאת פרסם הרב עוזיאל פסק דין אחר שנתן בסלוניקי בשנת תרפ"ב, והכותרת שבחר לתת לפסק הדין הייתה: "ברור משפט. בדין נטענת בפריצות יתרה אם מתירין לבעלה לגרשה בעל כורחה או להשליט [צ"ל: להשליש] גט וכתובה"⁴⁵. השואלים ביקשו⁴⁶ את חוות דעתו של הרב עוזיאל, אם בנסיבות המקרה מותר לאיש לגרש את האישה בעל כורחה או יש לנקוט בדרך המוצעת בהלכת הרא"ם שהיא השלשת גט וכתובה. לפי עובדות המקרה המובאות בפסק הדין, הוצגו ראיות

45 שו"ת משפטי עוזיאל, ח"ב (תל אביב חצר"ת-1938), סימן סה.

46 בצמוד לכותרת מופיעה הערה בסוגריים כי "פרטי השאלה מתבארים בתוך התשובה".

חזקות מאוד נגד האישה בדבר מעשי פריצות וסבירות גבוהה לזנות ממש⁴⁷; אך לא היה בידי האיש להציג עדי טומאה ממש, ולכן אי-אפשר היה לאסור אותה על בעלה, שהרי "אזהרה שמענו מרבתינו הראשונים, שלא לאסור אשה לבעלה אלא בעדי טומאה, ולהפך חייבים אנו להפוך בזכותה, כדי שלא להוציא לעז על בניה"⁴⁸. לפי ניתוחו של הרב עוזיאל, מסכת העובדות היא כל-כך ברורה וחד-משמעית, עד אשר מתבקשת המסקנה הנחרצת "דאשה זאת עוברת על דת יהודית מקריא, ומצווה וחובה לגרשה, ולכן ראוי לגרשה בעל כורחה אחרי שישליש כתובתה, ואסור לעגנו בלתי-טעם מספיק". זאת גם אם התחייב האיש שלא לגרשה ונשבע על כך. הרב עוזיאל לא נדרש, אפוא, במקרה זה להלכת הרא"ם, שכן היה זה מקרה ברור וחד-משמעית של התגבשות עילת "עוברת על דת יהודית".

נכונות לעשות שימוש מסויג וזהיר בהלכת הרא"ם, ברוח המסורת האשכנזית, אנו מוצאים בשנות הארבעים, בשלב מתקדם בחייו של הרב עוזיאל, בעת שכבר כיהן כרב ראשי וכנשיא בית הדין הרבני הגדול לערעורים⁴⁹. ואלה פרטי המקרה: איש הביא ראיות בדבר התנהגות בלתי-מוסרית מסוימת של אשתו, אך אלה לא אומצו על ידי בית הדין בשל מגבלות בדיני הראיות הקיימות בהלכה. עם זאת, סברו בית הדין האזורי ובית הדין הגדול, כי "אעפ"י [אף על פי] שאין יסוד לאסור אישה זו על בעלה מן הדין, מכ"מ [מכל מקום] דעתו של ביה"ד [בית הדין] מתישבת עליו, שהבעל צודק בזה שלבו נוקפו, ושהיא גרמה לכך". לאמור, התנהגות האישה לא מצדיקה לאסור אותה על בעלה ואף לא לתת פסק דין לגירושין בעילה של זנות או בעילה של "עוברת על דת", אך היא בהחלט מצדיקה את נקיפת לבו של הבעל ואת חשדותיו כלפיה. משום כך גם יש לראות את האישה אחראית במידה רבה לערעור שלום הבית, ולבית הדין ברור היה שהיא "אשמה בהפרעת חיים של שלום [אף שאין הדין מחייבה לקבלת גט]". לכל זה מצטרפת מסקנת בית הדין האזורי, שהצדדים הופיעו בפניו "שאינן תקווה עוד להחזרת שלום הבית על מכוננו".

לאחר סקירה של כל מסכת העובדות והמסקנות, סבר בית הדין הרבני הגדול, שבראש הרכבו ישב הרב האשכנזי הראשי הרב הרצוג ועמו הרב עוזיאל, כי אפשר להסתמך על הפוסקים המאמצים את עמדת הרא"ם ולאפשר לאיש להפקיד גט וכתובה ולהשתחרר מחובת המזונות; ואולם בית הדין חזר והדגיש, כי "אין אנחנו עושים כהרא"ם ז"ל, וחלילה לנו לעשות כן, ואם כך נפסוק נחריב ח"ו [חס ושלום] את חיי המשפחה בישראל, ומנהגנו עושה תקנת ב"ד [בית דין] והקהלות ואין לזוז ממנו". עם

47 אלה התבססו על מכתבים שכתבה האישה בנוגע להתייחדות עם גבר זר ופגישות רצופות עמו וכן על דברים שמסרה בפני בית הדין המקומי.

48 שם, עמ' רמא ע"א.

49 מספר התיק /תש"ד/1/51 הרבנות הראשית לארץ ישראל, – בית הדין הגדול לערעורים בירושלים. השופטים: הרבנים הראשיים והרב יעקב קלמס, בנשיאות: הרב הראשי ר' א' הרצוג. אוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לא"י פס"ד בעמוד נא.

זאת, בנסיבות המקרה ובהתחשב בכך שהאיש יפקיד כתובה, וכמו-כן יפסקו לאישה פיצויים בנוסף על כתובתה, ולאחר "מתנינות וזהירות ועיון גדול בכל מקרה ומקרה לפי המצב והמסיבות" אפשר לפסוק כדברי הרא"ם.

נמצא שגם פסק דין זה של בית הדין הרבני הגדול מתיישב עם העמדה, שנקט הרב עוזיאל בפסק הדין המוקדם, שנתן בסלוניקי, הדוחה את הלכת הרא"ם, באופן עקרוני, אך נסמכת עליה, אם יש לאיש עילה מוצקה המתקרבת להיות עילת גירושין מלאה. גישתו מאמצת את המגמה האשכנזית בנושא, אך כפי שציינו, גם סבו זקנו, רבי יוסף רפאל חזן, רבה של איזמיר וראשון לציון בירושלים, נקט שיש לדחות את הלכת הרא"ם.

ו. הגנה על מעמד האישה

האחדת הדין וטשטוש ההבדלים בין המסורות העדתיות השונות אינם מסבירים עדיין מה הניע את הרב עוזיאל להעדיף דווקא את הכלל האשכנזי ולנקוט גישה נחרצת כל-כך בנושא השנוי במחלוקת בפסיקה הספרדית, הן במישור העיוני והן במישור המעשי. נראה שעיון ברובד הרטורי של דבריו, עשוי לפתוח פתח להבנת גישתו של הרב עוזיאל בנושא זה. כבר בפתיחת דבריו, מיד לאחר שהביא את מנהג סלוניקי ואת תמיכת ר' דוד פיפאנו במנהג זה ועוד לפני שהביא עמדות של פוסקים החולקים על הרא"ם, הוא כותב:

"ומנהג זה גורם להונאת האישה, שכל שעה שבעלה ימאס בה או שיאהב אשה אחרת, יגרשנה מביתו בהשלשת לה פצוי דמי כתובתה, כמו שנותנים הענקה ופצוי לאחת השפחות ומשרתות, ואם תמאן להתגרש כאחת השפחות, תפסיד מזונותיה, ומה תעשה אשה אומללה זאת שבאבתה את בעלה אינה רוצה להתגרש, והיא התמוגגה בעניה עזובה ובודדה, אין לה אף פרוסת לחם להחיות נפשה".

הלכת הרא"ם נותנת, לדעת הרב עוזיאל, כוח שרירותי בידי האיש שמאס באשתו או אהב אחרת, לפגוע באשתו תמת הלב וישרת הדרך. האפשרות להשתחרר מחיוב המזונות בהפקדת הכתובה נחזית בעיניו כהשפלה קשה הממקמת את האישה במעמד שפחה ומשרתת, שאף הן מקבלות מענק כספי בעת פיטוריהן.

השימוש שעושה הרב עוזיאל בתיאור הפגיעה כ"הונאה", ממקם את המעשה במישור מוסרי נמוך מאוד. ביטוי זה נזכר בתלמוד ובספרות חז"ל כמשקף התנהגות מוסרית ירודה ביותר, בייחוד בהקשר של האישה. בהתייחס לציווי בתורה "ולא תונו איש את עמיתו", דרשו חכמי התלמוד:

"אמר רב: לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו, שמתוך שדמעתי מצויה

אונאתה קרובה. אמר רבי אלעזר: מיום שנחרב בית המקדש ננעלו שערי תפילה, שנאמר 'גם כי אזעק ואשוע שתם תפילתי' (איכה ג) ואף על פי ששערי תפילה ננעלו, שערי דמעות לא ננעלו"⁵⁰.

הונאת האישה היא אפוא, מעשה קשה ביותר, ותגובתה בצורת כבי ודמעות גורמת לכך, שתפילתה תישמע, והקב"ה יבוא חשבון עם בעלה שפגע בה. גם השוואת האישה למשרתת נועדה לזעזע את השומעים ולהמחיש בפניהם עד כמה ראוי לדחות הלכה זו ולגנות התנהגות מעין זו של האישה. אין כאן רק פעולה משפטית כלכלית גרידא, שבה האיש ממלא אחר התחייבותו לשלם כתובה, וכתוצאה מכך הוא נפטר ממזונות. לפעולה זו תוצאות מרחיקות לכת לגבי מעמדה החברתי של האישה המדרדר אותה למישור של המשרתות והשפחות. תוצאה רעה זו של הלכת הרא"ם היא אפוא, שיקול נכבד בעיני הרב עוזיאל לדחייתה והעדפת עמדת המסורת האשכנזית כבסיס למכנה הלכתי משותף בין העדות השונות.

ז. הגנה על המשפחה

אך לא רק עצם הפגיעה במעמד האישה הניעה את הרב עוזיאל להתנגד נמרצות להלכת הרא"ם, אלא גם הסכנות הצפויות למוסר החברתי. "מצד שני דבר זה גורם לפריצות שייתן הבעל עיניו באחרת בתקווה, שיוכל להתפטר מאשתו על ידי מניעת מזונותיה". הלכת הרא"ם המשחררת את האיש ממזונות אשתו, עשויה להמריץ גברים לתת עיניהם באישה אחרת כדי לשאתה ולהיפטר מן האישה הראשונה או לפחות מן ההתחייבויות כלפיה. התנהגות זו מגונה מאוד בעיני הרב עוזיאל ומצדיקה לדעתו לדחות בגינה את הלכת הרא"ם שהייתה נהוגה בסלוניקי. אין ספק, שמאחורי טיעון זה עומדת תפיסה מונוגמית של המשפחה הרואה בנישואין קשר ארוך-טווח ויציב בין איש אחד לבין אישה אחת והמתנגדת להחלפת בן זוג, בייחוד האישה, שנתפסת כחלשה, רק ממטעמים של נהייה שרירותית של הלב.

תפיסה זו באה לידי ביטוי מפורש בנימוק אחר, שהוא גם משפטי וגם רטורי, אשר מעלה הרב עוזיאל. לדעתו, ההגבלות על גירושי אישה בעל כורחה – הן לפי החדר"ג שמקורו בסביבה האשכנזית, והן השבועה שלא לגרש אישה בעל כורחה שרווחה בסביבה ספרדית – נועדו גם לטובת האיש ולא רק לטובת האישה. "שיש בתקנה זו טובה דידיה לגדור בפניו, שלא ייתן עיניו באישה אחרת, ועל ידי זה יכלה גופו וממונו ויפריע שלום ביתו". אם כן ההגבלות הללו נועדו למנוע נזק מן האיש, אשר בהיסחפו אחר יצריו עלול לגרום לעצמו נזקים גופניים, כספיים והפרעות לחיי המשפחה. אך לא רק צד מניעתי יש בהגבלות על גירושין כפויים של האישה, אלא

⁵⁰ בבלי, בבא מציעא, נט ע"א.

גם גורם חיובי לפיו, האיש "מתקשר בקשר אמיץ ונצחי עם אשתו חברתו בחיים, מה שינעים חייהם המשפחתיים של הבית כולו לנשואים עצמם ובניהם". הגבלת גירושין שרירותיים של האישה מחזקת את המסגרת המשפחתית, הן של האיש והאישה, והן בינם לבין ילדיהם, וזאת משום שהגבלה זו מבטיחה נישואין ארוכי-טווח ובטוחים לשני הצדדים. ברור ואין צריך לציין, כי הלכת הרא"ם שומטת יתרונות אלה, משום שהיא מאפשרת פירוק בפועל של המשפחה והתחברות האיש לאישה אחרת. דחיית הלכת הרא"ם תאפשר להגשים מטרות אלה, שעמדו ביסוד התקנות לאסור גירושין אישה בעל כורחה.

ח. הגנת האינטרס הכללי והגורם הלאומי

מעבר למעגל הפרטי של הגנה על האינטרס הפרטי של האישה וגם של האיש ומעבר למעגל המשפחתי של הקשר בין האיש לבין האישה ובינם לבין ילדיהם, הטלת איסור מוחלט על גירושין כפויים של האישה יש תועלת רבה לציבור כולו. שכן:

"ולהרא"ש ודעימיה תקנה זו אף על פי שנמשך לה טובה ממנה, עיקרה להשוות האישה לבעלה בזכויותיהם בענין זה, ויש בזה משום שלום בית ישראל בכללה. ואין זו תקנה לטובתה של האישה לבד, אלא תקנות הכלל כולו".

הרא"ש הוא זה שהעלה לראשונה את הטיעון, כי מטרת החדר"ג הייתה להשוות את מעמד האישה למעמד האיש. אין ספק, שעמדה זו הייתה מהפכנית בתקופתה, והתבטאות שוויונית מעין זו הייתה חדשה לגמרי בנוף ההלכתי. עד לתקופת הרא"ש נכונה, כנראה, טענתו של ש' ליפשיץ, כי תקנות חכמי אשכנז בתחום מעמד הנישואין של האישה ודיני המשפחה בכלל נועדו לחזק את מסגרת הנישואין ולא לקדם את מעמד האישה⁵¹. תכלית זו של חיזוק המשפחה נראית כעומדת בפני עצמה ולא נועדה לשרת תכלית אחרת גבוהה ממנה; אלא שהרב עוזיאל מרחיק לכת יותר וחורג מן המישור האישי של שיפור מעמד האישה וגם מן המישור החברתי של חיזוק המשפחה. לפי דבריו, איסור גירושין כפויים נועד להיטיב עם האומה כולה – בית ישראל בכללו בלשונו – והדבר ייטיב עם הכלל. ברור מכאן, שהרב עוזיאל תופס את חיזוק הקן המשפחתי ואת קיומו למשך זמן ארוך כאמצעי לתכלית גבוהה יותר, שהוא טובת כלל ישראל.

טובת הכלל כתכלית הגבוהה ביותר של המשפחה המחוזקת לא נמצא במקורות ההלכה, עד כמה שדיעתי מגעת. לאורך ההיסטוריה הארוכה של ההלכה ניתנו

51 ש' לפשיץ, "שוויון בנישואים, הזכות להתגרש ואוטונומיה קהילתית – הרהורים בעקבות תמורות במעמד האשה במשפט העברי" עיוני משפט כז (תשס"ג) 139, 175–178.

נימוקים מנימוקים שונים כדי להצדיק איסור גירושי אישה בעל כורחה או הגבלתם. כבר במשנה קבעו בית שמאי, כי דין תורה אוסר לגרש אישה בעל כורחה, אלא אם כן מצא בה האיש ערוות דבר וסמכו דבריהם על הכתוב בתורה. דעתם, כידוע, לא התקבלה להלכה, וזו נפסקה כדברי בית הלל, שהכירו בזכות האיש לגרש ללא עילה, היכן שהקדיחה תבשילו, למשל, או של רבי עקיבא שרשאי לגרש אף אם "מצא אחרת נאה הימנה"⁵². הופעת חרם דרבנו גרשום הייתה מהפכה של ממש בהגנה, שהעניק המשפט העברי למעמד הנישואין של האישה, ונימוקים שונים נתנו להצדק. הנימוק המובן מאליו הוא שחדר"ג נועד להגן על האישה מפני פגיעה שרירותית של האיש, וזו ככל הנראה הסיבה ההיסטורית המרכזית. אבל ניתנו גם נימוקים נוספים, כמו למשל הטענה, כי תקנה זו משלימה את התקנה נגד ריבוי נשים על ידי זה, שהיא אינה מאפשרת לאיש להיפטר מאשתו ולשאת את האחרת שביקש⁵³. הסברו של הרא"ש, כי רבנו גרשום ביקש להשוות את מעמדה של האישה לזה של האיש הוא נימוק נוסף הקובע, שלא רק הגנה על האישה החלשה יש כאן⁵⁴. היו שנימקו את התקנה התאומה, שאסרה ריבוי נשים, ברצון להגן דווקא על האיש, שלא יכרע תחת הנטל הכלכלי הכרוך בנשיאת שתי נשים⁵⁵.

וכאן המקום לשאול, האם "הכלל" הנזכר בדברי הרב עוזיאל אינו אלא ביטוי אחר לחברה, והוא התכוון לנימוק האחרון שהזכרנו? ואולי כוונת דבריו ל"כלל", שיש לו מהות עצמית ואולי אף בגדר ישות מעין ישות מטפיזית, שהוא הלאום המודרני. המשמעות של האפשרות השנייה היא שטענת הרב עוזיאל מתאימה להשקפת עולם לאומית הרואה בלאום את התכלית העליונה של הפעילות הפרטית והציבורית. אכן בשלבים מאוחרים יותר של חייו הצטרף הרב עוזיאל לתנועה הציונית במסגרת תנועת "המזרחי", שבראשה עמד כנשיא התנועה. הזדהותו המלאה של הרב עוזיאל עם התנועה הציונית מתועדת היטב, וחוקרים שונים דנו בכך⁵⁶. לא מן הנמנע שכבר בפסק דין מוקדם זה, שנתן בראשית שנות העשרים בסלוניקי, מוצאים אנו הד וביטוי לרעיון הלאומי ולחשיבותו.

ט. יחס חיובי לערכי המערב

הרעיון הלאומי הוא פרי תוצר מובהק של עולם הערכים האירופי, כפי שהתפתח במרוצת המאה התשע-עשרה. יחס חיובי לעולם הערכים האירופי עשוי להיות מקור

52 רמב"ם, גירושין, א, ב; שו"ע, אע"ז, ק"ט: ג, ו.

53 אנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, עמ' שפב-שפג.

54 שו"ת הרא"ש, כלל מב, א.

55 לעיל הערה 53.

56 ראה דון יחיא, לעיל הערה 27.

גם לעמדה החותרת להיטיב עם מצבה של האישה במסגרת הנישואין, בייחוד בנושא גירושי האישה בעל כורחה וגם בנושא הפוליגמיה. אכן עניין מעמדה של האישה הטריד חוגים מודרניסטיים, שהושפעו מערכי המערב, באימפריה העות'מאנית בתקופה המוקדמת של הרב עוזיאל, היינו מסוף המאה התשע-עשרה ועד לפירוקה של האימפריה ולהקמתה של תורכיה המודרנית והחילונית. במוקד הדברים עמדו ענייני המשפחה והמעמד האישי של הנשים בתור הנושאים המרכזיים, שיקבעו את גורל האמנציפציה של הנשים. בעשור השני של המאה העשרים, בעת שלטון התורכים הצעירים באימפריה, נחקקו חוקים שנועדו לשפר את מעמדה של האישה, וכן הועברו בתי הדין הדתיים שטיפלו בענייני המשפחה והמעמד האישי לתחום אחריותו של משרד המשפטים, שהיה רשות מודרנית וחילונית⁵⁷. אולם, כפי שמציין המזרחן ברנארד לואיס "אי-אפשר היה במדינה אסלאמית לסלק את שתי נקודות התורפה של האישה, היינו הפוליגמיה ואפשרות הגבר לגרש את אשתו". כל שהיה בידי חוק חילוני לעשות הוא להעניק כמה חידושים לטובת האישה, וביניהם הזכות "להעמיד ולכפות תנאים מסוימים בחוזה הנישואין, לרבות את זכותן לתבוע גירושין ואת המונוגמיה". לא למותר לציין, כי אף שינויים אלה נחקקו על פי צו חירום ולא עברו תהליך חקיקתי רגיל בפרלמנט.

פעילותו של הרב עוזיאל בראשית שנות העשרים בתחום זה של דחייתו של הלכת רא"ם מתאימה למגמה, שאפיינה את החוגים המודרניסטיים והולמת את יחסו הבסיסי למודרניות. בראש וראשונה בולט הדבר לגבי הצטרפותו לתנועה הציונית במסגרת "המזרחי" ותמיכתו המלאה במוסד הרבנות הראשית⁵⁸. עם זאת, ברור שיחסו בסיסי חיובי למודרניות היה קיים אצלו כבר בתקופה המוקדמת של עשייתו המשפטית. הוא הדין לגבי נושאים אחרים, שהוסדרו בחרם ירושלים המבטאים תפיסה של חשיבות אחידות המשפט במדינה מודרנית⁵⁹. בעניין זה של הגנה על האישה מפני כפייה עקיפה לגירושין יכול היה הרב עוזיאל כבר בתקופה המוקדמת של עשייתו ההלכתית להביא לידי ביטוי גישה מערבית מודרנית המגינה על האישה מפני כפייה לגירושין; זאת בשל העובדה, שמסורתו הספרדית נתנה בידו אפשרות להגבלה משפטית חזקה על גירושי אישה בעל כורחה בדמות התחייבות בכתובה ושבועה, ורק הלכת הרא"ם עמדה מכשול בדרכו להבטיח את הגנתה של האישה במסגרת הנישואין.

57 ב' לואיס, צמיחתה של תורכיה המודרנית (תרגמו מאנגלית, משה זינגר ורבקה גוטליב) (ירושלים תשנ"א), 185.

58 רדזינר, לעיל הערה 1, עמ' 155–164, 198–200.

59 וסטרייך, עשיית משפט, עמ' 93–98.

י. סיכום

במאמר זה הראינו, כי יסודות מרכזיים בתפיסת עולמו ובשיטתו ההלכתית של הרב עוזיאל בתחום מעמד האישה בנישואין מצויים כבר בתקופה העות'מאנית בפסק דין, שנתן בשנת תרפ"ב (1922), בעת שכהן כרבה של סלוניקי. במרכז הכובד של פסק הדין עמדה השאלה, אם יש להמשיך ולנהוג בסלוניקי כהלכת הרא"ם המאפשרת לאיש, הטוען שאשתו מאוסה עליו, מבלי להביא ראיות לכך, להשתחרר מחיוביו כלפיה באמצעות הפקדת גט וכתובה בבית הדין. האתגר המרכזי שניצב בפניו, היה המנהג שנהגו בתי הדין בסלוניקי לאמץ את הלכת הרא"ם באמצעות כלל הפסיקה "קים לי" ובאמצעות התמיכה שתמך בעמדה זו ר' דוד פיפאנו, שהיה רבה של סלוניקי ולאחר מכן רבה של בולגריה ונחשב לגדול החכמים בבלקן באותה תקופה.

בולטת ביותר בפסק הדין העובדה, כי הרב עוזיאל מייחס חשיבות רבה להגנה על האישה במסגרת הנישואין מפני שרירות לבו הרע של האיש, והוא גם חותר לחזק את מוסד המשפחה ולהבטיח את פעילותו התקינה לאורך זמן לטובת כל פרטי המשפחה. חיזוק זה של מוסד המשפחה ברכתו מרובה בעיניו גם מחוץ לגבולות המוסד, והדבר ישפיע, לדעת הרב עוזיאל, על החברה כולה ואף על הלאום היהודי. מקורות ההלכה הנדונים על ידו בפסק הדין הם המקורות הרגילים המשמשים בדין הלכתי בנושא זה, ומוצאם הוא הן מן הסביבה הספרדית והן מן הסביבה האשכנזית. מהלך הדין מבליט מגמה לטשטש את הממד העדתי בפסיקה שקיימת בנושא, וליצור רושם של מערך פסיקה שרווי בחילוקי דעות, אך אלה אינן תלויות במסורות העדתיות השונות. גם האופן שבו הציג הרב עוזיאל את ההגנות השונות, שניתנו במשפט העברי לטובת האישה נגד גירושין כפויים – חרם דרבנו גרשום מן הסביבה האשכנזית והתחייבות בכתובה ושבועה בסביבה הספרדית – משקפת מגמה של האחדה ואי-חידוד הממד העדתי. הצגה זו של ריבוי העמדות נותנת בידי הרב עוזיאל את האפשרות להעדיף, למעשה, את הגישה הדומיננטית שבמסורת האשכנזית, אשר דוחה את הלכת הרא"ם, זולת במקרים שלרשות האיש עומדת עילת גירושין כמעט מושלמת. עם זאת, אין כאן דחייה גמורה של המסורת הספרדית והמרתה במסורת האשכנזית, שכן היו חכמים ספרדים בודדים וביניהם סבו זקנו, שדחו את הלכת הרא"ם.

יסודות אלה של שיטתו ההלכתית יזכו לפיתוח ולהרחבה בשלבים המאוחרים יותר של עשייתו הרבנית, בתקופת המנדט ובתקופת מדינת ישראל. בשלב האחרון תחל מתקפת הנגד, שיוביל אותה הרב עובדיה יוסף ועיקר התרסותה נגד הרב עוזיאל תהיה על כך, שכפף עצמו בפני האשכנזים ומסורתם ההלכתית. חשיפת היסודות הללו במשנתו של הרב עוזיאל, בסופה של התקופה הראשונה, בטרם השתלטו האשכנזים על היישוב בארץ ישראל ובסביבה ספרדית מובהקת, כפי שהייתה קהילת סלוניקי באותם ימים, מוכיחה כי הרב עוזיאל פעל מתוך עולמו הפנימי המושרש בתוך המסורת הספרדית. בד בבד אין למצוא בפסק דין זה נאורות יתר ופריצת מסגרות,

ואין לך ראייה גדולה מכך, שהרב עובדיה יוסף הסתייג מעמדתו כאן, אך לא מצא לנכון להתקיפו בחריפות, כפי שנהג לגבי תקנת הייבום. הרב עוזיאל מצוי אפוא בתוך ד' אמות של ההלכה, גם אם במהלך טיעונו ונימוקיו הוא חורג מן המקובל בקרב קהיליית חכמי ההלכה מן המסורת הספרדית. בסופו של דבר, הוא מאמץ עמדה משפטית המזדהה לגמרי עם העמדה המושרשת היטב במסורת הלכתית חזקה ונוכחת ביותר בעולמה של הלכה, היא המסורת האשכנזית. נוכל לומר, כי הרב עוזיאל בפסק דין זה נותר במסגרת עולמו, שהוא עולם ההלכה הספרדי, אלא שביקש להוליך את עדתו הספרדית לכיוון, שגם מיטיב עם האישה וגם תורם לאיש ולחברה בכללותה, ובד בבד מקדם את כניסתה של העדה הספרדית לעולם המודרני.